

Daradics Boglárka

A remény és a kétségbeesett elengedés hangjai¹

Kommentár Walter Benjamin utolsó tizenhárom leveléhez

Absztrakt: Írásomban Walter Benjamin utolsó tizenhárom levelét igyekszem (eszme)történetileg és az életmű alapján kontextusba helyezni. Célom, hogy támpontokat nyújtsak s némi fogódzót kínáljak a lapszámban közölt – eredetileg franciául és németül írt – levelekhez. E levelek meglehetősen speciális történeti-társadalmi körülmények között születtek, emellett pedig – úgy gondolom – Benjamin életének is meghatározó időszakára tehetők. Épp ezek miatt kortörténeti dokumentumértékük felbecsülhetetlen: aktívan informálnak ugyanis a háborús körülmények közti életről, az emigrációról, az internálótáborokról, illetve a folyamatos létbizonytalanságról, hogy csak a legeklatánsabb (potenciális) szempontokat említsem. Mindezeket pedig Walter Benjamin leveleinek tükrében láthatjuk, ami egy további igen jelentős szemponttal képes bővíteni az előbbieket sorát, mégpedig azzal, hogy a kor értelmiségije hogyan igyekeztek túlélni a háború viszonyosságait, illetve ennek érdekében milyen különböző megküzdési stratégiákat dolgoztak ki. A történeti kontextusba helyezést követően a levelezés és a levél fogalompárján keresztül igyekszem néhány további szempont alapján elemezni a szóban forgó Benjamin-leveleket.

Kulcsszavak: Walter Benjamin, levél, levelezés, emigráció, kommentár, utolsó tizenhárom levél

¹ Jelen tanulmány „A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3-II. kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült”.

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Weiss Jánosnak, aki hasznos tanácsaival, meglátásaival és kiegészítéseivel több ízben nagy segítséget nyújtott a tanulmány elkészüléséhez.

„Lapszéli” (bevezető) megjegyzések

Jelen kommentárral a célom, hogy a lehetőségekhez mérten kontextusba helyezzem Benjamin utolsó tizenhárom levelét, illetve hogy (főként történeti és életrajzi) támpontokat nyújtsak ezek értelmezéséhez. Úgy gondolom ugyanis, hogy e levelek esetében hatványozottan igaz, hogy egzakt módon nem érthetők meg ez előbbi szempontok – legalább részleges – megismerése nélkül. Az 1940. június 16-a és szeptember 25-e között keletkezett levelek ugyanis Benjamin életének sorsdöntő periódusában születtek, jelesül akkor, amikor a második világháború szörnyűségei és a náciizmus erőteljes térnyerése miatt menekülnie kellett, élete ugyanis folyamatosan veszélyben forgott. A levelek kortörténeti dokumentumértéke épp keletkezésük időpillanatának okán óriási jelentőségű. A háborús életkörülményekről, az emigráció nehézségeiről, az internálótáborok viszontagságairól éppúgy aktívan és hathatósan képesek informálni minket, mint ahogyan a folyamatos létbizonytalanságról vagy a fenyegetettség érzéséről, hogy csak néhány jelentősebb szempontot emeljek ki. Az, hogy mindezekről Walter Benjamin levelei alapján gondolkodhatunk, meglátásom szerint legalább egy meglehetősen fontos további aspektussal bővítheti az előbbieket, jelesül azzal a szemponttal, hogy a kor (főként francia és német) értelmiségijeinek egy része hogyan igyekezett túlélni a háborús körülmények között. Benjamin ugyanis sokakkal közülük aktív levelezésben állt, s folyamatosan informálták egymást mind a saját hogylétükről, mind pedig társaik, barátaik és ismerőseik sorsáról.²

A kapcsolódó történeti adalékok (úgy mint: Benjamin Párizsból való elmenekülése, kéziratának sorsa, a vízumkérvényezési kísérletek, valamint Adorno és Horkheimer határozó próbálkozásai Benjamin megmenekítése érdekében) tárgyalását követően a *levelezés* és a *levél* fogalom pártját segítségül hívva igyekszem elemezni a szóban forgó Benjamin-leveleket. Ez utóbbi részben a levelezés Benjamin (egész) életében betöltött szerepének (és egyben funkciójának), illetve a konkrét levelek hangvételének és stílusának elemzésével saját értelmezést szeretnék nyújtani a Benjaminget ez idő tájt jellemző lelkiállapotáról és élethelyzetéről; egyúttal röviden kitekintek életének tragikus végkifejletére is.

A történeti kontextus³

A Benjamin-kéziratok sorsa és az amerikai vízumszerzési kísérlet(ek)

A náci Németország franciaországi offenzívája következtében 1940 kora nyarán (hozvátételtesen május legvégén, június legelején) Benjamin arra kényszerült, hogy végleg elhagyja Párizst (vö. Eiland és Jennings 2016: 666). Életének hátralévő bő négy és

² Az említett szempontok kapcsán – értelemszerűen – nem dolgozhatunk teljes merítéssel, erre ugyanis kizárólag Benjamin levelei, főleg csupán az utolsó tizenhárom levél nem lenne elegendő. Azt gondolom azonban, hogy a téma kapcsán releváns és nem elhanyagolható fogódzókra lelhetünk e levelek tanulmányozásán keresztül is.

³ A lapszámban közölt tizenhárom Benjamin-levél (Benjamin 2024) valamelyikére történő hivatkozás alkalmával az átláthatóság és az egyszerű kereshetőség érdekében e levelek számozásával (1–13.) utalok, emellett pedig az eredeti német kiadás (Benjamin 2000) pontos helyét is jelölöm.

fél hónapja szinte teljes egészében a folyamatos menekülés, illetve az internálótáborok elkerülésére irányuló törekvés jegyében telt. Ahogy arra az előbbieken során már utaltam, többek között e megpróbáltatásokról tudósít Benjamin utolsó tizenhárom levele.

A Max Horkheimernek címzett első levél – mely 1940. június 16-án íródott – igen fontos, a későbbi levelekben is számos helyen újra és újra visszatérő elemre hívja fel a figyelmet: Benjamin a Párizsban *hátrahagyott kéziratai* miatt aggódik (Benjamin 2000: 464).⁴ Szintén e levélben arról ír, hogy „még mindig nagyon fáradt [...] az elmúlt tizenöt nap és az utazás miatt.” (Benjamin 2000: 464) A háborús fenyegetések következtében ugyanis kapkodva és sietősen kellett elhagynia Párizst, legfontosabb megoldandó problémáinak egyike pedig kéziratának biztonságos elhelyezése volt. Ahogy arra Benjamin egy későbbi – Gretel Adornónak – írt levélben⁵ utal, minden igyekezete és az előzetes tervezés sem volt elegendő ahhoz, hogy távozását követően az összes kéziratát teljesen biztonságos helyen tudhassa (vö. Benjamin 2000: 469). Annak érdekében, hogy kellő alapos-sággal tárgyalhassuk a kéziratok elrejtését, e ponton szükséges (vázlatosan) szót ejteni ezek keletkezésének kronológiájáról, illetve (meg)alkotásuk körülményeiről, melyek, úgy gondolom, legalább annyira kalandos „történetek”, mint amennyire az elrejtésüké, majd pedig a felkutatásuké és a megtalálásuké. Benjamin e kéziratának fontosságát tovább erősíti, hogy utolsó leveleiben ő maga is számos helyen utal rövidebb-hosszabb megjegyzésekben ezekre, abban reménykedve, hogy túléljük a háborút, s utána visszakaphatjuk őket.⁶ Jelen írásomban kifejezetten két – Benjamin számára az 1920-as évek második felétől haláláig, vagyis 1940-ig – központi téma tárgyalására szorítkozom.⁷ Az egyiket *Passzázatok-projekt*nek, a másikat pedig az első mintájára *Baudelaire-projekt*nek nevezem. Mindkét projekt problematikája abban áll, hogy ezekből több (különböző állapotban lévő) tanulmány, illetve rengeteg jegyzet és feljegyzés maradt fenn, melyeket a hatalmas szerkesztői munkának köszönhetően könyv formájában is kézbe vehetünk, azonban e könyveknek az általunk ma ismert formáját *nem* Benjamin alakította ki, hanem szerkesztői döntések eredményezték.⁸ Természetesen nem állítom, hogy e döntések önkényesek lennének, sőt hangsúlyozandónak tartom, hogy Benjamin épp a hozzájuk készített bőséges jegyzeteivel és tanulmányaival szolgáltatott municiót ezek összeállításához.⁹ Csúpan arra kívántam rámutatni, hogy ez esetben ne könyvként, hanem inkább *kézirat- vagy iratcsomagként* gondoljunk e művekre (legyenek azok kész, félkész, jegyzetszerű vagy töredékes állapotban). Az írásokról való illetén gondolkodást legalább két okból kifolyólag tartanám fontosnak és egyúttal hasznosnak is. Egyfelől rámutat arra – amiről hamarosan részletesebben is szót ejtek –, hogy az évek alatt fokozatosan mindkét projekt olyan tartalmassá és hatalmassá nőtte ki magát, hogy Benjaminnak úgy sem sikerül a végükre érni (ezt jelen

4 Lásd részletesebben: 1. levél.

5 Lásd részletesebben: 4. levél.

6 Ehhez lásd például az 5., a 7. és a 8. levelet.

7 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ebben az időszakban Benjamin kizárólag e két témával foglalkozott volna, számos egyéb jelentős írása született ez idő alatt is, úgy mint *A történelem fogalmáról* (1940) című szövege vagy épp a *Műalkotás-tanulmány* (1935–1939), hogy csak két eklatáns példát említek (vö. Lindner 2011).

8 A szerkesztői elvekről, valamint a könyvek felépítéséről a kötetek átfogó és részletes tanulmányokat tartalmaznak. Ezekhez lásd: Benjamin (2023 [1991]) és Benjamin (2007 [1974]) vonatkozó részeit.

9 A kérdést, hogy a szerkesztők mennyiben követ(het)ték Benjamin eredeti szándékait, illetve az egyéb szerkesztői, kiadói megfontolásokat, jelen írásban nincs lehetőségem részletesebben vizsgálni.

esetben pusztán úgy értem, hogy könyv formájában közreadnia őket), hogy éveken keresztül óriási energiabefektetéssel, igen fókuszáltan dolgozott rajtuk. Másfelől pedig, ha iratköteggént gondolunk e szövegek és jegyzetek együttesére, akkor sokkal érthetőbbé válik majd ezek – több helyen való – elrejtésének és fokozatos előkerülésüknek története is.

Ahogy arra már utaltam, mind a *Passzások*-, mind pedig a *Baudelaire-projekt* esetében közös pontként említendő, hogy – Benjamin eredeti szándékait tekintve – *kezdetben* nem úgy indultak, hogy majd azokból szisztematikus könyvek születnek. A könyv(ek) gondolata csupán a témákban való fokozatos elmélyülés következtében kristályosodott ki, amikor Benjamin már egyenesen úgy látta, hogy a detektált problémáknak és mondanivalójának átfogó kifejtése érdekében tulajdonképpen „nincs más választása”, mint hogy összefüggő könyv(ek)ként beszéljen a párizsi árkádok, valamint Baudelaire költészete kapcsán a modernitás problémáiról és jellemző sajátosságairól. Eiland és Jennings (2016: 285) szerint egy 1927-es, hozzátétőlegesen 50 oldalas tanulmány tekinthető a „posztumusz megjelent” *Das Passagen-Werk* tulajdonképpeni első részének.¹⁰ Benjamins viszonylag hosszú éveken keresztül (nagyjából az 1920-as évek második felétől kezdődően)¹¹ aktívan foglalkoztatta a (párizsi) passzások problematikája és jellemzése. E munkája azonban 1930 táján egy időre megszakadt, majd 1934 elején újra nekifogott; jórészt ekkortól kezdve tekintett rá úgy, mint amely témából önálló könyvet szeretne alkotni (Eiland és Jennings 2016: 287).

Ami a *Baudelaire-projekt*et illeti, Benjaminsnak a költő iránti érdeklődése nagyjából az 1920-as évek elejére datálható (vö. Lindner 2011: 567; Eiland és Jennings 2016: 576), s a kisebb-nagyobb „előtanulmányok”¹² után hozzátétőlegesen 1937 végén, illetve 1938 első felében konkretizálódott benne, hogy e témát is könyvben szeretné kifejteni és tárgyalni. A két projekt között több erős összefüggés detektálható, mely egyfelől magyarázatot ad arra miért olyan nehéz elhatárolni, illetve külön kezelni őket, másfelől pedig e kapocs arra is rámutat, miként voltak képesek egymásból kinőni,¹³ illetve egymást fokozatosan táplálni, mígnem Benjamin arra jutott, hogy a Baudelaire-témának is önálló könyvet kell szentelnie.¹⁴ Agamben (2016: 219) 1937 és 1940 közé teszi azt az intenzívebb munkát, kutatást és írást, amelyet Benjamin már szisztematikusán Baudelaire és kora tanulmányozásának szentelt. Meglátásom szerint azonban Agamben szövege alapján sem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy 1937-ben vagy 1938-ban döntött-e Benjamin a *Baudelaire-projekt*

10 A *Passagen-Werk* szisztematikus és részletes tanulmányozásáért lásd: Lindner (2011: 251–284).

11 A *Passagen-Werk* szerkesztői megjegyzései szerint 1927-ben – mialatt Benjamin néhány hónapig Párizsban tartózkodott – született az első passzásokhoz kapcsolódó szöveg, melyet még Benjamin Franz Hessellel közösen készített. Miután azonban ez év októberében hazatért Berlinbe, egyedül folytatta a témával kapcsolatos munkát, melynek eredményeként 1928 januárjában és februárjában újabb szövegeket alkotott meg (Benjamin 2023 [1991]: 1081).

12 Nincs lehetőségem e művek részletezésére és alapos tárgyalására, ilyen irányú szövegekkért lásd: Lindner (2011: 274–284; 567–584) vonatkozó részeit.

13 Agamben (2016: 219) ennek kapcsán úgy fogalmaz, hogy a *Baudelaire-könyv* megalkotása érdekében Benjamin megszakította a *Passzás-projekt*en való munkát. (Természetesen e megszakítást akkor vélhetően csak időszakosra tervezte.)

14 A két projekt összefonódása vagy épp különbözősége és elválasztása/elválaszthatósága nem teljesen magától értetődő a Benjamin-kutatásokon belül sem. Számos vitás kérdés felvethető ez előbbiekkapcsán. Ilyen irányú szövegekkért lásd például Lindner (2011: 274–284; 567–584), Brüggemann (2020 [2000]), illetve Tiedemann (2015 [1973]) kapcsolódó részeit.

könyvvé formálása mellett. Úgy gondolom viszont, hogy e probléma kapcsán sokkal inkább annak *folyamatszerűségére*, mintsem a pontos datálására érdemes fókuszálni: azokra a potenciális „fejlődési pontokra és szakaszokra”, amelyek könyvvé érlelték és alakították a kezdeti tanulmányokat, valamint jegyzeteket.¹⁵ Az előbbieket szemléltetése végett a következőkben Giorgio Agamben (2016) alapján – a teljesség igénye nélkül – felvillantok néhány szempontot, melyek, úgy gondolom, hathatósan képesek rámutatni egyfelől a két projekt közti kapcsolatra, másfelől pedig arra, hogy egy ponton miként „önállósodott” a *Baudelaire-projekt*.

Agamben (2016: 220) egy igen érdekes – Horkheimernek címzett – 1938. április 16-ai levélrészletre hívja fel a figyelmet, melyben Benjamin arról ír, hogy a túl sok rendelkezésére álló és folyamatosan gyarapodó anyag miatt rohamosan szélesedik és bővül a *Passzázsok-projekt*, s egyre erőteljesebb szerep jut benne Baudelaire-nek.

Az eredmény az, hogy az értekezés [amelyet Benjamin eredetileg a *Passagen-Werk* expozejának szánt, de Baudelaire-rel kapcsolatos fejtegetések is helyet kapnak benne] egyre terjedelmesebbé válik, és a *Passzázsok* lényeges motívumai összefutnak benne. Ez egyaránt adódik a téma természetéből és a tényből, hogy ez a könyv [a *Passzázsok*] egyik központi fejezeteként elgondolt fejezetnél előbb íródott meg. Már a Teddie-vel [értsd: Theodor Adornóval] folytatott beszélgetésekben előre láttam ezt a tendenciát, miszerint Baudelaire a könyv egyfajta miniatűr modelljeként konfigurálja magát. (Benjamin 2000: 64; saját fordítás.)¹⁶

Ez előbbieket némiképp visszautalnak arra, amire fentebb igyekeztem rámutatni, mégpedig a két projekt közti kapcsolat jellegére, s hogy miként született, majd pedig táplálkozott egyik a másikkól. Agamben (2016: 220) ennek kapcsán a két projekt között fennálló „rész-egész viszony paradox kapcsolatára” hívja fel a figyelmet. Az előbbi levelet követően nem sokkal később Benjamin (2000: 158–159) arról ír, hogy a jegyzetei és a korábbi tervei átstrukturálásának eredményeként már két önálló (könyv)projektként kell kezelni a párizsi árkádokkal és a Baudelaire-rel kapcsolatban folytatott kutatásait.

Ahhoz, hogy megértsük Benjaminnak a kéziratok iránt érzett, a levelekben is tükröződő folyamatos aggodalmát, szükségesnek tartottam azok részletesebb tárgyalását, hogy láthatóvá váljon: benjaminai léptékekben mérve is meglehetősen nagyívú munkákról van szó. Most pedig rátérek a kéziratok elrejtésének történetére, mely kapcsán fontos megemlíteni, hogy bár én az előbbieken a passzázsok- és a Baudelaire-tematikájú írásokra fókuszáltam, Benjamin nem kizárólag ezeket próbálta meg elrejtetni, hanem számos más művének kéziratát és jegyzetét úgyszintén. A háború után megtalált iratcsomag(ok) többek között a *Berlini gyermekkor a századforduló táján*, a *Storyteller*, a *Történelem fogalmáról* című írásainak, valamint a *Műalkotás-tanulmány* és a Brechtrel kapcsolatos műveinek,

15 Momme Brodersen (2005: 58–60) például erősen azt sugallja, hogy a *Baudelaire-projekt* a készülő *Passzázsok-könyv* egy „miniatűr modellje”-ként élt Benjaminban. Hasonló megállapításokat Agamben (2016) is tesz, bár ő egy ponton tovább megy: azt állítja Benjamin kvázi túllépett a „miniatűr modell” elképzelésen, s ettől kezdve önálló kötetként kezdett gondolkodni a *Baudelaire-projektről*, mely ha bizonyos pontokon kapcsolódott is a *Passzázsok*-hoz, már erőteljesebben elvált attól.

16 Idézi: Agamben (2016: 220).

sőt Benjamin szonettjeinek (!)¹⁷ bizonyos (különböző) változatait¹⁸ is tartalmazták sok más egyéb művével és levelezésének fontosabb darabjaival egyetemben (Eiland és Jennings 2016: 667). Mindemellett pedig ezek közül kerültek elő a Baudelaire-rel kapcsolatos jegyzetei és írásai is.

Ahogy arra már több ízben utaltam, 1940-es párizsi menekülése előtt Benjamin számára kiemelt fontosságú ügy volt kéziratának biztonságba helyezése, melyeket nem csupán egy helyen rejtett el: halálát s a háború végét követően épp emiatt több helyről, különböző úton-módon bukkantak fel Benjamin-írások. A Benjamin-kutatás jelenlegi állása szerint teljes bizonyossággal nem állítható, hogy egészen pontosan tisztában lennénk a kéziratok elrejtése körüli történések legapróbb részleteivel is, szép számmal akadnak ugyanis kérdéses és homályos részletek. A főbb irányvonalak azonban, úgy hiszem, kirajzolhatók; ez alapján pedig az mondható el, hogy Benjamin írásainak és jegyzeteinek jókora részét George Bataille-ra¹⁹ bízta, aki e rá hagyott anyag egy részét a párizsi *Bibliothèque Nationale* két könyvtárosának adta át – azzal az utasítással, hogy ott rejtse el Benjamin csomagját; a kéziratok másik részét azonban nem adta oda nekik (Eiland és Jennings 2016: 667–668; vö. Agamben 2016: 217–218). Ezen a ponton (legalább) kétfelé ágazik a történet e szála: a háború után Pierre Missac Bataille-tól megszerezte a nála lévő anyagokat, melyek Eiland és Jennings (2016: 667) szerint főleg a passzázsokkal kapcsolatos szövegek és feljegyzések voltak.

A történet másik szála némileg több meglepetést tartogat; a Bataille-tól megkerült iratokat követően sokáig azt gondolták, Benjamin további iratai és művei elvesztek vagy egész egyszerűen megsemmisültek.²⁰ Ezt egészen addig így vélték, amíg Giorgio Agamben – Bataille levelezésének tanulmányozása közben – rá nem bukkant egy olyan passzusra, melyből arra következtetett, hogy a szóban forgó, Bataille-ra bízott csomag nem kizárólag egy helyen lett elrejtve, sőt e levélrészlet ezeknek a további, lappangó kéziratoknak a helyét is felfedte: a *Bibliothèque Nationale*-t (Agamben 2016: 217–218). Agamben ennek megfelelően 1981-ben a könyvtárhoz kapcsolódó Bataille-archívumban, illetve Bataille özvegyének segítségével további, elveszettnek hitt iratcsomagokra bukkant (Eiland és Jennings 2016: 668; Agamben 2016: 217–218; Lindner 2011: 16). Eiland és Jennings (2016) Missac (1995) alapján azt állítja, hogy ez utóbbi, hiányzó iratokról Bataille megfeledezett, s emiatt nem kerültek elő nem sokkal a háborút közvetlenül követő években a többi kézirattal együtt; az ezzel kapcsolatos további kérdésekre azonban pontos válasz nemigen adható.

17 Benjamin szonettjeit lásd: Benjamin (2017), illetve ezek részletesebb tárgyalását lásd például: Ilyés (2024).

18 Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert Benjaminra kifejezetten jellemző volt, hogy egy munkájáról több másolatot, illetve bizonyos esetekben különböző szövegváltozatokat készített, gondoljunk csak a *Műalkotás-tanulmányra* vagy a *Történelemfilozófiai tézisekre*, hogy csak két jelentős példát említsék.

19 Az Adorno és Horkheimer (2004: 391) levelezés kiegészítő jegyzetei szerint Bataille 1922 és 1942 között a *Bibliothèque Nationale*-ban dolgozott könyvtárosként.

20 Igazán érdekes módon, Adorno egy 1944 legvégén keletkezett levelében arról ír Horkheimernek, hogy „meg kellene próbáln[uk] megmenteni a Passzázs-munka [*Passagenarbeit*] feljegyzéseit, amelyek nagy valószínűséggel valahol a *Bibliothèque Nationale*-ban vannak” (Adorno és Horkheimer 2004: 389), majd pedig hozzáteszi, hogy ez ügyben George Bataille-t kellene felkeresniük. E levélrész – úgy gondolom – több dologról is informál minket, néhány pont azonban homályban marad; egyfelől ez alapján nem teljesen világos, hogy Adorno honnan tudhatott arról, hogy Benjamin kéziratait a *Bibliothèque Nationale* környékén kellene keresniük, illetve – ezek szerint – előfordulhat, hogy arról viszont nem volt tudomása, hogy több csomagra osztva vannak elrejtve. Másfelől pedig mindezek fényében homályos, hogy Adorno mennyit tudott Bataille szerepéről a kéziratok elrejtésének vonatkozásában.

Az Agamben által 1981 táján megtalált iratok jelentős része a *Baudelaire-projekthez* kapcsolható (Eiland és Jennings 2016: 668; Agamben 2016: 217–218).²¹

Ez előbbieik azonban még mindig csupán a Benjamin-kéziratok egy részének történetéről számoltak be; két további számról szintén említést kell tennünk. Az első nem igazán komplikált: Benjamin menekülése előtt több ismerősének, barátjának és rokonának küldött különféle témájú kézírataiból, akik ezeket a háború után többnyire eljuttatták Theodor Adornóhoz, aki Gretel Adorno segítségével megkezdte a Benjamin-hagyaték gondozását és kiadását (Eiland és Jennings 2016: 667). Benjamin e lépése – jelesül, hogy postán küldött kézírataiból bizonyos személyeknek – korántsem volt meglepő, ezt már korábban is gyakran tette; többek között ez az egyik oka annak, hogy bizonyos műveit több különböző szövegváltozatban is ismerjük.

A történet egy további szála már némileg több kérdést vet fel. Benjamin kézíratainak egy részét – vélhetően azokat, amelyeket kevésbé tartott fontosnak – távozása előtt utolsó párizsi lakásában hagyta, ezeknek elhelyezését ugyanis valamilyen okból nem tudta (vagy nem akarta?) megoldani (vö. Eiland és Jennings 2016: 667; Lindner 2011: 16). E szövegeket a Gestapo foglalta le 1940-ben, majd pedig a háború végén a Vörös Hadsereg vitte el a Szovjetunióba (Lindner 2011: 15–16; Eiland és Jennings 2016: 667). Az iratok és szövegek egészen 1957-ig a *Moskauer Sonderarchiv*ban pihentek; ekkor szállították el őket az NDK-ba, ahol a *Deutsches Zentralarchiv*ban helyezték el őket (Lindner 2011: 16). Ezeket a kéziratokat egészen 1972-ig őrizték itt, amikor is átkerült a (szintén NDK-beli) *Művészeti Akadémia* gondozásába (Lindner 2011: 16). Az íráskok ma már az azóta létrehozott (berlini) *Walter Benjamin Archiv*ban lelhetők fel, mely intézmény a *Művészeti Akadémia* égisze alatt működik.²²

Ahogy azt az utolsó tizenhárom levél is tükrözi, Benjamin fő céljainak egyike – ebben az időben, vagyis 1940 táján már biztosan – az USA-ba való kijutás volt, melynek megvalósulása érdekében nem csupán ő, hanem az akkor már az USA-ban működő *Institut für Sozialforschung* több munkatársa – főként Adorno és Horkheimer – aktívan munkálkodott.²³ Brodersen (2005: 60) azonban azt állítja, hogy Benjamin hozzávetőlegesen a kristályéjszakától – azaz 1938. november 9–10-től – kezdve aktívan gondolkozott az Amerikába menekülés lehetőségén; világosan látta ugyanis a nácik egyre szorongatóbb térnyerését és azt, hogy ez veszélyt jelent rá nézve (még úgy is, hogy ő maga ekkor már Párizsban tartózkodott). Igyekezett tehát megszerezni a szükséges iratokat, melyek lehetővé tették volna számára a törvényes amerikai emigrációt, a dokumentumok beszerzése azonban meglehetősen komplikált s időigényes feladatnak bizonyult.

21 E szövegek és jegyzetek alapján Agamben és munkatársai hatalmas munka árán kísérletet tettek a meg nem született *Baudelaire-könyv* rekonstrukciójára, melynek eredményeit egy közel 800 oldalas könyvben publikálták. Lásd részletesebben Benjamin 2012.

22 A *Walter Benjamin Archiv*ban őrzött dokumentumokról, illetve az archívum felépüléséről és struktúrájáról lásd részletesebben: Lindner (2011: 15–16), illetve Benjamin (2015 [2007]) vonatkozó részeit.

23 Horkheimer és Adorno segítségnyújtási kísérleteiről és a Benjamin megmentéséért végzett tevékenységéről lásd részletesebben Jay (1996 [1973]) ide vonatkozó részeit.

Számos levél beszámol róla, hogy 1940 nyarának elejére már egyre sürgetőbbé vált Benjamin számára a vízum megszerzése, több alkalommal igyekezett ügyét a konzulátusnál intézni, ezzel párhuzamosan pedig Adorno és Horkheimer Amerikából próbált a vízumkérvény hivatalos procedúrájának megfelelően eljárni; a levelekben folyamatosan tájékoztatták egymást a fejleményekről.²⁴ Adornóék számára úgy tűnt, a vízum megszerzésének legegyszerűbb és – ami ekkor sokkal fontosabb volt – a leggyorsabb módja, ha sikerül valamilyen módon (egyetemi) tanári állást találni Benjamin számára, mellyel tulajdonképpen igazolni tudják, hogy „szükség van rá” Amerikában. Az előbbiekre utal Benjamin az Adornónak címzett, 1940. augusztus 2-ai levelében,²⁵ ahol a következőképp fogalmaz:

Hallom, hogy tárgyál Havannával, és tudok a San Domingó-i erőfeszítéseiről is. Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy mindent megtesz, ami lehetséges, vagy ahogy Felizitas [értsd: Gretel Adorno] mondta, „még annál többet is, mint ami lehetséges”. Aggódok azonban, hogy a számunkra rendelkezésre álló idő sokkal kevesebb, mint azt feltételeztük.” (Benjamin 2000: 476; Branczeiz Anna fordítása.)

Épp ezen aggodalmi miatt Benjamin – ahogyan azt az említett levélben Adornónak is megírta (vö. Benjamin 2000: 476) – egy korábbi levelében (július 25-én)²⁶ már Carl Jacob Burckhardthoz fordult segítségért, aki svájci diplomata volt. Benjamin azt remélte, hogy ezáltal valamivel gyorsabban és könnyített(ebb) módon beutazási engedélyt szerezhet Svájcba, s itt egy időre menedékre lelve, nyugodtabb és biztonságosabb körülmények között várhatja ki az amerikai vízum megérkezéséhez szükséges időt (Benjamin 2000: 473–474). Benjamin ebbéli tervei azonban sajnos nem jártak sikerrel, annak ellenére sem, hogy Burckhardt – saját elmondása szerint – igyekezett közbenjárni Benjaminért, és segíteni ügyét (Eiland és Jennings 2016: 670).

Ne feledkezzünk meg azonban a háború és az emigráció teremtette körülményekről, melyekben Benjamin mindennapjai teltek, mialatt az USA-ba való törvényes beutazáshoz szükséges iratokra várt. Ez időben több alkalommal is menekülnie kellett; ennek útvonalát követhetjük nyomon a levelek feladási helyei alapján.²⁷ Utolsó hónapjaiban kelt leveleit Lourdes-ból, Marseille-ből és Portbou-ból írta. Külön tárgyalásra érdemesnek tartom azt az (utolsó) utat, amelyet Benjamin egy kis menekültscapattal együtt tett meg a Pireneusokban, s melynek (számára) végső állomása Portbou volt. Ahogy arra Eiland és Jennings rámutat:

A Franciaországból történő legális kijutás kilátásai nem tűntek lehetségesnek, ezért Benjamin úgy döntött, hogy megkísérli az illegális átkelést Spanyolországba; remélte, hogy onnan eljuthat egy portugál hajórázállási pontig / kikötőig [*embarkation point*], és [onnan pedig] az Egyesült Államokba. (Eiland és Jennings 2016: 672; saját fordítás.)

24 Ehhez lásd például az 1. és a 7. levelet.

25 Lásd részletesebben: 7. levél.

26 Lásd részletesebben: 6. levél.

27 Az útvonal pontos nyomkövethetősége érdekében lásd a Lukács Laura Klára által készített térképet a lapszám 244. oldalán.

Ennek érdekében elhagyta Marseille-t, és vonattal a lehető legközelebb utazott a spanyol határhoz. Innen pedig egy kis csapattal együtt a Pireneusok hegyein kaptatva Portbou-ba mentek, itt akarták (törvényesen) átlépni a határt. E menekülők közé tartozott mások mellett Henny Gurland és Joseph nevű fiúgyermeke, a menetet pedig Lisa Fittko vezette²⁸ (Eiland és Jennings 2016: 672–673).²⁹ Benjamin egészsége ekkor már nem szolgált jól, és az útítársai, főleg Fittko (2019) utólagos beszámolóí szerint a menetelés alatt egyenesen „gyötrelmes” állapotban volt (vö. Eiland és Jennings 2016: 672–673). Amikor nagy nehézségek árán mégis sikerült Portbou-ba érniük, a csapatnak azzal kellett szembesülnie, hogy a határ zárva van, és semmiféle mód nincs az átkelésre; ez tulajdonképpen azt jelentette számukra, hogy nagy eséllyel internálás vár rájuk (Eiland és Jennings 2016: 674). Egy portbou-i fogadóban szálltak meg, ameddig várakozniuk kellett; Eilandék (2016: 674–675) szerint Benjaminszerűen módon felzaklatták a fejlemények és az internálás (újbóli) lehetősége.

A szinte folyamatos, tartós kimerültség, kétségbeesés és kilátástalanságérzet elege végül addig vezetett, hogy 1940. szeptember 26-áról 27-ére virradóan – a francia–spanyol határnál, Portbou-ban – Benjamin önkezűleg vetett véget életének (feltehetően túladagolta magát morfiúmmal).³⁰ A sors különös fintora, hogy a határt nem sokkal Benjamin halálát követően újból megnyitották (Eiland és Jennings 2016: 675).

A feltételezések szerint Henny Gurland talált rá a még eszméleténél lévő, de már haldokló Benjaminra, aki ekkor még átadott Gurlandnak egy rövid levelet, s megkérte, hogy utolsó üzenetét mindenképp juttassa el Adornóhoz. E levelet azonban Gurland először megsemmisítette, s csak valamivel később vetette papírra (emlékezetből),³¹ épp emiatt állítható, hogy Benjamin tulajdonképpeni utolsó levelét a szószoros értelemben véve nem saját maga írta, tartalmát ugyanis Henny Gurland közvetítésében ismerhettük meg.³² (Eiland és Jennings 2016: 674–675). Portbou-ból való távozását megelőzően Gurland igyekezett elrendezni mindent Benjamin temetése körül, valamint vélhetően Benjamin utolsó kérésének megfelelően több írását is elégette (főként leveleket) (Eiland és Jennings 2016: 675–676). Egyes feltételezések szerint – valószínűleg egy félreértés következtében – Gurland ekkor Benjaminsnak azt a féltve őrzött kéziratát is megsemmisítette, amelyet a Pireneusokon keresztül történő menekülése alatt egy fekete aktatáskában

28 Lisa Fittko ebben az időben számos embernek segített Franciaországból Spanyolországba menekülni, nem csupán Benjaminsnak; a későbbiek során könyveit írt a háborús meneküléssel és menekítéssel kapcsolatos tapasztalatairól és emlékeiről *Mein Weg über die Pyrenäen – Erinnerungen 1940/41* címmel. Ehhez lásd részletesebben: Fittko (2004).

29 Fittko túlélte a háborút, tapasztalatait és Benjaminsal való találkozását – többek között – *The Story of Old Benjamin* című szövegében írta meg. Ehhez lásd Fittko (2019).

30 Ehhez lásd: Eiland és Jennings (2016: 675) és Brodersen (2005: 62–63). A *Benjamin Handbuch* (Lindner 2011: 8) is a fentebbieket állítja. Benjamin egészségi állapotának és halálának körülményei kapcsán érdemes megemlíteni Ingrid Scheurmann (1992) művét, amelyben eredeti dokumentumok (például számlák és a halotti bizonyítvány) alapján igyekezik vizsgálni Benjamin utolsó napjainak történéseit.

31 E lediktált levelet ugyanis Gurland első körben megsemmisítette, majd pedig újra lejegyezte, ez utóbbi az a változat, amelyet mi ma ismerhetünk (vö. Eiland és Jennings 2016: 674–675).

32 Lásd részletesebben: 13. levél.

cipelt magával,³³ s amelyről Benjamin Lisa Fittkónak azt mondta, hogy egy igen fontos alkotásának a kézírata. A későbbiekben több alkalommal kérdezték Fittkót e kézíratról, ő azonban azon kívül, hogy Benjamin nagy gonddal őrizte, nem tudott több konkrétumot elmondani sem a tartalmát, sem pedig egyéb más paramétereit illetően (Fittko 1999: 948, 950, 953).³⁴ Állítása szerint viszont Benjamin több ízben kifejtette neki, hogy „e kézirat fontosabb nála”³⁵ mármint még a saját életénél is (Fittko 1999: 948). Azt azonban, hogy ez pontosan melyik Benjamin-mű lehetett, hogy egyáltalán tanulmányról vagy könyvről van-e szó, befejezett műről vagy töredékről, teljes bizonyossággal nem lehet tudni; mind-ez a Benjamin-szakirodalom vitás kérdései közé tartozik.³⁶

Sőt, mi több, az előbbiek során már sokat citált szövegében Fittko egy korábbi, Gershom Scholemmel a fekete aktatáska és a (hiányzó) kézirat kapcsán folytatott beszélgetését is megemlíti, melyet a következőképp konkludált, alaposan meglepődve azon, hogy Scholem nem tudott semmit sem az aktatáskáról, sem pedig annak tartalmáról: „Hallgatom: nincs kézirat.³⁷ Senki sem tud a nehéz fekete aktatáskáról, amelyben [Benjamin] a számára mindennél fontosabb dokumentumokat hordozta.” (Fittko 2019: 953; saját fordítás.)

E kézirat problémája kapcsán egy meglehetősen érdekes (és úgyszintén talányos) szempontra mutatnék rá, melyre a levelek olvasása közben figyelhetünk fel, mégpedig arra, hogy utolsó tizenhárom levelében – melyek Párizs elhagyását követően, a menekülése alatt íródtak – Benjamin egyetlen szóval sem említi, hogy lenne nála bármilyen kézirat. Sőt az Alfred Cohnnak írt, 1940. július 20-án kelt levelében Benjamin egyenesen úgy fogalmaz, hogy „kézírataim közül egyet sem tudtam magammal hozni”³⁸ (Benjamin 2000: 471; Lukács Laura Klára fordítása.). A levelek más pontjain pedig, ha nem is expliciten, de szintén az előbb idézett állítására erősít rá. Véleményem szerint ugyanis az alább következő részletekből az szűrhető le, hogy Benjamin nem bővelkedett a személyes tárgyakban; egy helyen Gretel Adornónak arról számolt be, hogy „semmit sem hozhat[ott] mag[ával], csak a gázmaszk[ját] és a pipereholmi[ját]”³⁹ (Benjamin 2000: 469; Lukács Laura Klára fordítása.), majd pedig Hannah Arendtnek arról írt, hogy „teljesen meg va[n] fosztva a

33 A beszámolóok alapján Benjaminnak szinte semmilyen holmija nem volt, amelyet a Pireneusokban történő menekülése alatt magával vitt volna, kivéve egy fekete aktatáskát, melyet rendületlenül védelmezett és folyton szemmel tartott. A beszámolóok – főként pedig Lisa Fittkóé – azt állítják, Benjamin egy számára fontos kéziratot hordozott benne (vö. Fittko 1999: 948).

34 Fittko (1999: 948 és 950) beszámolójában arra hívta fel a figyelmet, hogy a meglehetősen komplikált és nehéz körülmények közti menekülés alatt egyszerűen nem jutott eszébe a kézirat tartalma felől érdeklődni, másra kellett összpontosítania: sokkal jobban aggódott például Benjamin egészségi állapota miatt.

35 Idézi: Eiland és Jennings (2016: 673).

36 A *Passagen-Werk* német kiadásának szerkesztői utószava is említést tesz a fekete aktatáskáról, mely potenciális tartalmát illetően a szerkesztők úgy nyilatkoznak, hogy jó eséllyel a *Történelemfilozófiai tézisek* egy változatát tartalmazhatta; erre főként a kézirat terjedelméből igyekeztek következtetni, úgy gondolták ugyanis, Benjaminnak nemigen lett volna lehetősége hosszabb művet magával vinni (Benjamin 2023 [1991]: 1202–1205). Mindemellett pedig az utószóban – főként szemtanúk és jelenlevők beszámolóira építve – azt állítják, a kéziratnak valahol Figueras tájékán vesztett nyoma (Benjamin 2023 [1991]: 1203). Köszönettel tartozom Lukács Laura Klárának, hogy erre az igen fontos szöveg helyre felhívta a figyelmem.

37 Scholem nem tudott ugyanis semmifajta kézíratról, és azok sem, akivel ő maga kapcsolatban állt.

38 Lásd részletesebben: 5. levél.

39 Lásd részletesebben: 4. levél.

könyvektől”⁴⁰ (Benjamin 2000: 468; Lukács Laura Klára fordítása.). A kérdésre, Benjamin miért állíthatta leveleiben, hogy nem volt nála egyetlen kézírata sem, úgy gondolom, szintén nem adható egzakt magyarázat, ami tovább bővíti a Benjamin-kéziratok körüli rejtélyek sorát. Több szemtanúja volt annak, hogy Benjamin egy fekete aktatáskát tartott magánál a Pireneusokban, úgy vélem, e beszámolók hitelességét illetően nincs bármi okunk kételkedni, főleg annak fényében, hogy Lisa Fittko a visszaemlékezésében szóba hozta a Benjaminsal való utazásnak ezt – az általa is hangsúlyosnak tartott – motívumát, a Benjamin által féltve őrzött csomagot (Fittko 1999: 948; 950 és 953). Plauzibilis magyarázatnak tűnik azonban, hogy Benjaminsat a levelek cenzúrázása miatti aggodalma készítette arra, hogy hallgasson e kézíratról, nehogy elkobozzák tőle.⁴¹

A levelezés és a levél fogalmi kettőse

Kétségbeesett elengedés vagy inkább kétségbeesés és elengedés?

A történeti adalékok tárgyalását követően most kifejezetten egy összefonódó fogalom-párra fókuszálva igyekszem megközelíteni és körüljárni Benjamin utolsó leveleit, illetve tágabb értelemben azt a kétségbeesett és meglehetősen kilátástalan helyzetet, melyet az internálótáborok, illetve a menekülés eredményeztek. E szempontok pedig – első ránézésre talán közhelyes módon – a levelezés intézménye, illetve a levelek értelmezési lehetőségeinek szubjektívebb szintjei.⁴² Úgy gondolom ugyanis, hogy a levélírás és a levél kettőse mind pragmatikus szinteken, mind pedig átvitt értelemben feltétlenül kiemelésre érdemesek, mivel e fogalmak elemzésén keresztül számos körülmény és történetis megragadható és felvillantható Benjamin életének utolsó időszakából. Ez előbbieket – többek között – az teszi lehetővé, hogy a levelezésről – Benjamin esetében mindenképp – egyszerre beszélhetünk úgy, mint tevékenységről és eszközzel, mindemellett pedig a levelezés

40 E ponton Benjamin hozzáteszi továbbá, hogy egy könyve van, mégpedig *Retz kardinális emlékiratai*. Lásd részletesebben: 3. levél.

41 Köszönettel tartozom Ilyés Zalán-Györgynek az e kérdés kapcsán folytatott megvilágító beszélgetésekért.

42 Benjamin teoretikus szinten is érdeklődött a levél műfaja és jellemző sajátosságai iránt. *Német emberek* című művében az 1783 és 1883 között különböző foglalkozású és státuszú emberek tollából született levelek kompozíciójával meghatározott szempontok alapján igyekszik rámutatni a német polgárság jellemző sajátosságaira. Adorno (1984: 158–159) a kötethez írt utószavakban a következőképp fogalmaz: „A levelek évszázada német nyelvterületen azért kedvezett a levelezésnek, mert a polgári korlátoltság minden tudatossága mellett, örökölt és életre hívatott valamit ebből a naivitásból: egyszerre volt feltétele és határa a humanitásnak. Ha a tudat teljesen áttörte volna a kistulajdon és a közvetlen célok szűk körét, már nem lett volna arra képes, hogy úgy őrizze s emelje meg a közvetlen tapasztalatot, ahogy itt mindegyik levélnek sikerült. Az, hogy Goethe – Benjamin szép szóhasználatával – kései leveleiben saját belső világát még csak mint önmaga írnoka teszi közzé, előlegzi a történelem ítéletét a levélről mint formáról. Ez a forma elavult; aki még képes gyakorolni, ősi képességgel bír; tulajdonképpen többé már nem lehetett levelet írni. Benjamin könyve a levél emlékműve. [...] Benjamin könyve nem arra csábít, hogy utánozzuk a szövegeket, amelyeket bemutat: arra tanít, hogy távolságot tartsunk tőlük. Visszahozhatatlanság annak a világfolyamatnak a kritikájává válik, amely miközben kiirtotta a humanitás korlátozó tényezőit, anélkül hogy magát a humanitást megvalósította volna, a humanitás ellen fordult. A *Német emberek* átfogóbb értelmezéséért lásd: Weiss (2020) vonatkozó részeit.

termékeit, a leveleket legalább annyira érdekes stílusuk és hangnemük, mint tartalmi mondanivalójuk alapján tanulmányozni és elemezni. Először Benjamin levelezésének pragmatikusabb vonatkozásait tárgyalom, ezt követően térek rá a levelek stílusának és hangnemének értelmezésén keresztül öngyilkosságának tárgyalására.

Benjamin egész életén át kiterjedt, folyamatos és aktív levelezést folytatott; saját korának és kortásainak viszonylatában is kiemelkedőnek számít az a levélmennyenyiség, amelyet életében produkált, még úgy is, hogy leveleinek egy része az idők során elveszett és/ vagy megsemmisült. E szokását, vagyis a levelezést Párizsból történő távozása után is megtartotta, már amennyire a körülmények ezt lehetővé tették számára. Kiterjedt levelezési hálóját bizonyítja az a kis zöld színű notesz, az *Adressbuch*⁴³ is, amelyben Benjamin barátainak, ismerőseinek és rokonainak postai címeit őrizte.⁴⁴ A párizsi menekülést követően e füzet központi jelentőségű tárgy volt Benjamin számára, amelyhez felettébb ragaszkodott; jórészt ugyanis ez tette lehetővé, hogy kapcsolatban maradjon a számára fontos emberekkel, illetve hogy információkhoz jusson mind a hogylétükről, mind pedig az aktuális háborús helyzetről. Az *Adressbuch* bevezető tanulmánya továbbá arra is rámutat, ami némiképp a levelekből is kiviláglik: Benjamins számos barátja segítette különféle materiális dolgokkal, csokoládéval, könyvvel vagy éppen bélyeggel (Benjamin 2006: 11–12).⁴⁵ Benjamin már a korábbi években is sokat panaszkodott a magány(osság) érzése miatt, melyet jórészt számos ismerősének, kollégájának és barátjának emigrációja eredményezett; a levelezés e szempontból is esszenciális tevékenység volt számára (vö. Benjamin 2006: 10).

Az előbbieken alapján úgy gondolom, látható a levélírás kettőssége: egyfelől a fennálló körülmények között meglehetősen nehéz és körülményes volt levelet írni, másfelől azonban mégis ez maradt számára az egyetlen lehetőség a kapcsolattartásra. Mindezek mellett Benjaminsnak – mondhatni – nem túl sok intellektuális tevékenységre volt lehetősége: könyvekben nem bővelkedett, néhanapján jutott hozzá egy-egy példányhoz, így tehát a levelezés valamiképp ezt a hiányt, ha gyéren és közel sem kielégítően, de pótol(hat)ta.

Most pedig – néhány rövid gondolat erejéig – rátérek a levelek stílus- és hangnembe-li jellemzésére. A levelek aktívan tudósítanak Benjamins lelkiállapotáról, többek között ezért tartom érdemesnek ilyen irányú vizsgálatukat (is). Úgy gondolom, hangvételükben egészen nagy konzisztencia és, ha úgy tetszik, kiegyensúlyozottság tapasztalható: írásaiban Benjamin, ha nem is tükröz (teljes) nyugodtságot (ami a körülmények között nyilvánvalóan érthető), de mindenesetre azt sugallja (sokszor pedig expliciten ki is fejezi), hogy ura a helyzetnek, igyekszik adaptálódni a körülményekhez, és minden tőle telhetőt megtenni a vízum megszerzése érdekében. Gretal Adornónak írt levelében⁴⁶ úgy fogalmaz:

biztosítalak benneteket [őt, Adornót, s talán még Horkheimert] róla, hogy a jelen pillanatig megőriztem azt az egyedüli lelkiállapotot, amely ahhoz az emberhez illik, aki olyan kockázatoknak találja magát kitéve, amelyeket előre kellett lásson, és amelyeket tudatosan vállalt (vagy majd nem). (Benjamin 2000: 469–470; Lukács Laura Klára fordítása.)

43 Benjamin *Adressbuch*-ját 2006-ban könyv formájában is közreadták. Ehhez lásd: Benjamin 2006.

44 Benjamin címjegyzéke 71 személy elérhetőségét tartalmazta (Benjamin 2006: 9).

45 Lásd például: 2. levél.

46 Lásd részletesebben: 4. levél.

Majd pedig néhány héttel később Adornónak címzett levelében⁴⁷ a következőképp számol be állapotáról:

Remélem, hogy ez idáig azt a benyomást keltettem Önben, hogy még a nehéz pillanatokban is nyugodt tudok maradni. Ne gondolja, hogy ez megváltozott! Ugyanakkor nem tudok eltekinteni a helyzet veszélyességétől. (Benjamin 2000: 476; Branczeiz Anna fordítása.)

A szóban forgó levelek vizsgálatok legitím kérdés, hogy mennyiben következtethetünk Benjamin öngyilkosságára azok hangvétele, illetve tartalmi részei alapján. A magam részéről – magától értetődően az utolsó, kvázi „posztumusz levelet”⁴⁸ leszámítva – nem látom egészen egyértelműen kirajzolódni azokat a motívumokat, amelyek előre vetítenék, hogy az öngyilkosság potenciális lehetőségként jelent volna meg Benjamin számára. Sőt, a halála előtt néhány nappal írt töredékes, szeptember 23-ai levél⁴⁹ azt tükrözi, reménykedett benne, hogy a *Centre Américain*-en keresztül néminemű anyagi támogatáshoz juthat (Benjamin 2000: 482–483). E levelet közvetlenül a Marseille-ből való elindulás előtt írta; vélhetően ezt követően szállt fel arra a vonatra, amellyel a spanyol határ felé tartott, s ahol találkozott Henny Gurlanddal és fiával (vö. Eiland és Jennings 2016: 672). Álláspontom szerint az elkövetett öngyilkosság megértéséhez a levelek mellett Benjamin útítársainak elbeszéléseire⁵⁰ is érdemes figyelmet fordítani. Fittko (1999) és Birman (2006) beszámolói ugyanis igen részletesek, s ezek alapján elég jól rekonstruálható mind a menekülés és a Portbou-ban történt események sora, mind pedig Benjamin viselkedése és (a történésekre adott) reakciói.

Az előbbiek fényében, úgy gondolom, az öngyilkosság egészen a Portbou-ba való megérkezésig nem volt komoly opció Benjamin számára; s igazán akkor vált azzá, amikor a határzárral és az internálás (újbóli) rémével szembesül. Ezt jórészt Birman (2006: 3–5) beszámolója⁵¹ alapján állítom; szerinte a hír kapcsán Benjamin teljesen összetört, kétségbeesés lett úrrá rajta, majd pedig azt mondta, semmi esetre sem hagyja, hogy újra internálják, s utalt rá: „van egy másik alternatívája”, melyet Birman az öngyilkosság lehetőségeként értelmezett, főleg annak tudatában, hogy Benjaminsnál elegendő mennyiségű, ehhez szükséges „mérgező pirula” volt (vö. Eiland és Jennings 2016: 674). A tény azonban, hogy Benjamin tartott magánál ilyen típusú tablettákat, arra is utalhat, hogy végig (tudatosan) számolt egy ilyen eshetőséggel.⁵²

Mindezek alapján pedig, a levelek viszonylatában, véleményem szerint van egy leheletnyi különbség a *kétségbeesés és elengedés*, illetve a *kétségbeesett elengedés* között. A levelek (történeti) kontextualizálásával és stílusbeli elemzésével pedig többek között azt kívántam elérni, hogy az előbbiek bármelyike mellett köteleződjünk is el a levelek olvasását követően, a lehetőségekhez mérten *folymatában* is megérthessük és felmérhessük azt a komplex problematikát, illetve azt a bonyolult, tragikus élethelyzetet, amelyek Benjamin részéről végül e döntést eredményezték.

47 Lásd részletesebben: 7. levél.

48 Lásd részletesebben: 13. levél.

49 Lásd részletesebben: 12. levél.

50 Itt kifejezetten Lisa Fittkóra és Carina Birmanre gondolok, a háború után írtak erről az időszakról, és Benjaminsal való találkozásukat és menekülésüket is megörökítették. Ehhez lásd Fittko (1999) és Birman (2006).

51 Idézi: Eiland és Jennings (2016: 674).

52 Benjamin életében volt olyan periódus (1932-ban), amikor aktívan foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata; erről ez idő tájt több barátjának is írt a leveleiben (Eiland és Jennings 2016: 378–378).

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1984): Utószó. In Walter Benjamin: *Német emberek*. Budapest: Európa. 149–159.
- Adorno, Theodor W. és Max Horkheimer (2004): *Briefwechsel 1938–1944. Band II*. Christoph Gödde és Henri Lonitz (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Agamben, Giorgio (2016): On Benjamin's Baudelaire. In *Walter Benjamin and Theology*. Colby Dickinson és Stéphane Symons (szerk.). New York: Fordham University Press. 217–230.
- Benjamin, Walter (2000): *Gesammelte Briefe*. Band VI. 1938–1940. Christoph Gödde és Henri Lonitz (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Benjamin, Walter (2006): *Das Adressbuch des Exils 1933–1940*. Christine Fischer-Defoy (szerk.). Leipzig: Koehler&Amelang.
- Benjamin, Walter (2007 [1974]): *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Rolf Tiedemann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Benjamin, Walter (2012): *Charles Baudelaire. Un poeta lirico nell'età del capitalismo avanzato*. Giorgio Agamben, Barbara Chitussi, Giovanni Gurisatti, Massimo De Carolis, Antonella Moscatti, Francesco Porzio és Giuseppe Russo (szerk.). Milano: Neri Pozza.
- Benjamin, Walter (2015 [2007]): *Walter Benjamin's Archive. Images, Texts, Signs*. Ursula Marx, Gudrun Schwarz, Michael Schwarz és Erdmut Wizisla (szerk.). London: Verso.
- Benjamin, Walter (2017): *Sonnets*. Carl Skoggard (szerk.). New York: Fence books.
- Benjamin, Walter (2023 [1991]): *Das Passagen-Werk I–II*. Rolf Tiedemann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Benjamin, Walter (2024): A menekülés szimfóniái. Benjamin utolsó tizenhárom levele. *Replika* (133): 209–231.
- Birman, Carina (2006): *The Narrow Foothold*. London: Hearing Eye.
- Brodersen, Momme (2005): *Walter Benjamin*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Brüggemann, Heinz (2020 [2000]): Passagen. In *Benjamins Begriffe. Band II*. Michael Opitz és Erdmut Wizisla (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. 573–618.
- Eiland, Howard és Michael W. Jennings (2016): *Walter Benjamin – A Critical Life*. Cambridge, Massachusetts és London, England: The Belknap Press of Harvard Press.
- Fittko, Lisa (1999): The Story of Old Benjamin. In *Walter Benjamin: The Arcades Project*. Cambridge–Massachusetts: Cambridge University Press. 946–954.
- Fittko, Lisa (2004): *Mein Weg über die Pyrenäen. Erinnerungen 1940/41*. München: Dtv Verlag.
- Ilyés Zalán-György (2024): Küzdelem a „fiatalok nyelvéért”: Walter Benjamin ifjúkori nyelv- és közösfilozófiájáról. *Replika* (133): 59–96. DOI: <https://www.doi.org/10.32564/133.4>
- Jay, Martin (1996 [1973]): *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Lindner, Burkhardt (2011): *Benjamin Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- Missac, Pierre (1995): *Walter Benjamin's Passages*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Scheurmann, Ingrid (1992): *Neue Dokumente zum Tode Walter Benjamin*. Bohn: AsKi.
- Tiedemann, Rolf (2015 [1973]): *Studien zur Philosophie Walter Benjamin*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Weiss János (2020): *A modernség esztétikai programja. Előadások Walter Benjamin Műalkotás-tanulmányáról*. Budapest: LHarmattan.

Daradics Boglárka

alapképét szociológiából, mesterdiplomáját filozófiából szerezte a Pécsi Tudományegyetemen, jelenleg doktorandusz a PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában, valamint jogász szakos hallgató a PTE Állam- és Jogtudományi Karán. A *Replika Társadalomtudományi Folyóirat* állandó szerkesztője.